

Roviny analýzy jazyka. Fonetika

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz

http://nlp.fi.muni.cz/nlp_intro/

Obsah:

- ▶ Roviny analýzy jazyka
- ▶ Fonetika a fonologie

Struktura jazyka

Struktura jazyka zahrnuje informace o:

- ▶ co jsou **slova** (z jakých **znaků**, jaké slovní tvary a jejich složky)
- ▶ jak se slova (větné složky) kombinují do **vět**
- ▶ co slova označují, jaké jsou jejich **lexikální významy**
- ▶ jak se **význam věty** skládá z významů slov a slovních spojení (větných složek)

zpracování jazyka dále potřebuje:

- ▶ obecnou (encyklopedickou) **znalost světa** (ontologie)
- ▶ **inferenční mechanismus**
- ▶ znalost **komunikační situace**

Roviny analýzy jazyka – příklad

rovina analýzy

příklad

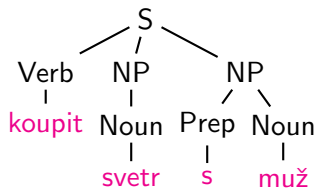
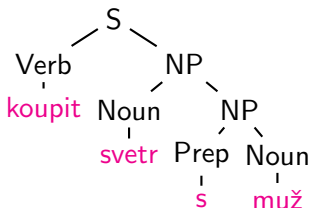
pragmatická

 $Koupit(I_2, Svetr, Tl_3) \wedge accomp\_by(I_2, Muž)$

sémantická

 $Koupit(Ona, Svetr, T_{min}) \wedge with(Svetr, muž)$ $Koupit(Ona, Svetr, T_{min}) \wedge accomp\_by(Ona, Muž)$

syntaktická

morfologická

koupit–Verb3FSP, svetr–Noun4IS, s–Prep7, muž–Noun7MS

fonetická

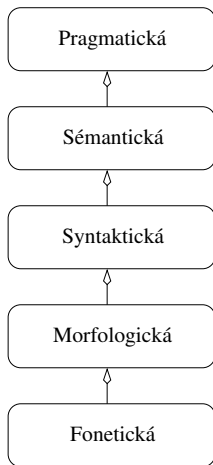
[k o_u p i l a s v e t r s m u Z e m]

povrchová

"Koupila svetr s mužem."

Roviny analýzy jazyka

znalosti struktury jazyka jsou propojeny **hierarchicky**

jazykové **roviny**:

- ▶ fonetická
- ▶ morfologická
- ▶ syntaktická
- ▶ sémantická
- ▶ pragmatická

- ▶ kontextová
- ▶ znalost základní ontologie
- ▶ jazykové metaznalosti

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **fonetická** – postihuje vztahy mezi zvuky používanými v (mluveném) jazyce, jejich skládání do slabik a slov

foném – nejmenší jednotka jazyka, která může **odlišit** význam nadřazených jednotek

kosit/nosit fonémy *k* a *n* odlišují dvě slova

často odpovídají *znakům* → vždy ale označují *zvuky*

NLP úkoly: např. **syntéza řeči**, **rozpoznávání řeči**, **rozpoznávání emocí v hlase**

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **morfologická** – interní struktura slov, skládání slov z menších jednotek

morfém – nejmenší jednotka, která může **nést** význam

pří-lež-it-   **pří** – prefix (*blízko*)

-ost-n-ými: **lež** – lexikální kořen (*ležet*)

it – adjektivní derivační sufix (*ten, který*)

ost – substantivní derivační sufix (*ta skutečnost, že*)

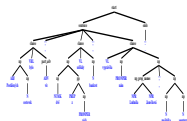
n – adjektivní derivační sufix (*charakteristický pro*)

ými – gramatický afix (*instrumentál plurálu*)

NLP úkoly: např. **indexování textů**, **korektury pravopisu**, **analýza sentimentu**, **získávání informací**, **modelování tématu/stylu**

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **syntaktická** – struktura větných frází popisuje, jak vypadá **gramaticky správná věta**, většinou pomocí **pravidel gramatiky**
- syntaktický analyzátor** – nástroj, který analyzuje vstup na základě gramatiky na výstup dává různé info, např. derivační stromy

NLP úkoly: např. **generování jazyka**, **extrakce informací**, **korektury gramatiky**, **extrakce termínů a klíčových frází**

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **sémantická** – význam výrazů přirozeného jazyka a jejich kombinací hodně závisí na zvolené **sémantické reprezentaci**
logická analýza věty – strukturní část sémantické analýzy

NLP úkoly: např. **strojový překlad**, **odpovídání na otázky**, **sumarizace textu**

- ▶ **pragmatická** – zkoumá vztah mezi výrazy přirozeného jazyka a **kontextem**
často se do ní řadí znalost **komunikační situace**, **základní ontologie** a **jazykových metaznalostí**

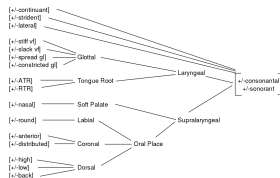
NLP úkoly: např. **porozumění textu**, **dialog člověk–stroj**, zpřesněné verze úkolů z ostatních vrstev

Fonetika a fonologie

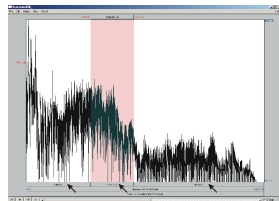
Fonologie:

- ▶ **fonologický systém** jazykových zvuků v *určitém jazyce*
- ▶ pracuje s **gramatikou** řečových zvuků
- ▶ pomocí gramatických pravidel popisuje historické změny i současné alternace

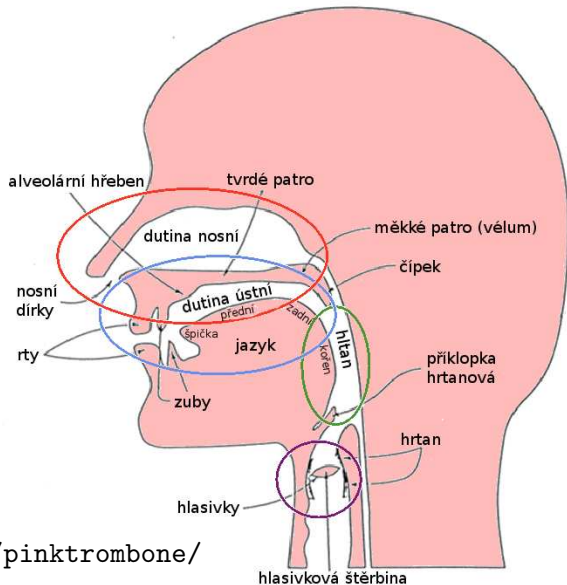

Fonetika:

- ▶ studuje **produkcii**, **přenos** a **příjem** jazykových zvuků
- ▶ má klíčový význam např. pro oblast automatického **rozpoznávání** a **syntézy řeči**
- ▶ není tradičně chápána jako součást gramatiky jazyka

Kde vznikají jazykové zvuky?

<https://dood.al/pinktrombone/>

Členění řečového proudu

řečový proud:

- ▶ nejsou mezery mezi slovy
- ▶ nejsou žádné izolované zvuky
- ▶ přesto všechny jazyky pracují s lingvistickými jednotkami jako separátními

fráze, které **zní** stejně/podobně, ale mají **jiný obsah**
(také *oronym/orofón* ≠ české *oronymum*!)

It's not easy to recognize speech.

It's not easy to wreck a nice beach.

v češtině např. *pohádce/po hádce, vesnu/ve snu, máti/má ti*
častější **homofonní slova** – *být/bít, výška/vížka, přeskáče/přezkáče, sběh/zběh*

Fonetické jednotky

▶ foném (*phoneme*)

- ▶ základní jednotka **zvukového systému** jazyka
- ▶ foném je *abstraktní věc*, konkretizuje se pomocí *fónů* (viz dále)
- ▶ např. v **češtině** – 37 základních fonémů:

a, a:, b, ts, tS, d, d', dz, dZ, e, e:, f, g, h\, x, i, i:, j, k, l, m, n, n', o, o:, p, r, r', s, S, t, t', u, u:, v, z, Z

▶ fón (*phone*)

- ▶ **řečový zvuk** z hlediska jeho **fyzikálních charakteristik** (zvuková vlna určitého tvaru)
- ▶ bez zařazení k zvukovému systému jazyka
- ▶ jeden **foném** odpovídá **množině** fónů
- ▶ **alofón** určitého fonému = jeden z množiny fónů tohoto fonému
např. **n**osit, ba**n**ka

Fonetická transkripce

- ▶ jeden z nejpoužívanějších nástrojů fonetiky
- ▶ převod řečového proudu do lingvisticky významných symbolických jednotek
- ▶ používá se standardních fonetických abeced (viz dále)
- ▶ široká × úzká (broad/narrow) transkripce = převod do fonémů/fónů
- ▶ důvody pro tento převod: nedostatečnost písmenného zápisu, mezijazykové/krajové variace v písmenném zápisu
  - jedno písmeno → různý zvuk
    - spodobnost znělosti v češtině: *vypít* [v] / *vpuštit* [f]
    - krajové variace výslovnosti: *shánět* – moravská [z h], česká [s ch]
    - 'c' → [c] v latinském *Cicero*, [k] v *canis*, [č] v italském *ciao*
    - 'ch' → [ch] v čes. *chovat*, [č] v angl. *cheat*, [k] v it. *Chianti*
  - jeden zvuk → různá písmena (foném může být zaznamenán více písmeny)
    - [j] → 'j' v českém *jídlo*
→ 'y' v anglickém *yes*
→ 'ea' v anglickém *beautiful*
    - [f] → 'f' v českém *fyzika*
→ 'gh' v anglickém *laugh*
→ 'ph' v řeckém *philosophia*

Příklady dat pro českou transkripci pro MBROLA

- ▶ pravidla pro přepis do fonémů

```

CLASS SA    [aáeéěiíooóuúüý] # samohlásky
CLASS ZPS   [bdd'gvzžhCČ]     # znělé párové souhlásky
CLASS NPS   [ptt'kfsšHcč]     # neznělé párové souhlásky
[[ dě ]] → d' e
[[ b ]] (_|NPS|ZPS_) → p
[[ p ]] ZPS → b
  
```

- ▶ vstup pro MBROLA – text “shání tě též muž”

```

_ 200 0 132          i: 93 0 114          S 81 0 114
z 57 0 115          t' 27 0 120         m 43 0 120
h 45                e 50 0 114          u 61
a: 137              t 31 0 120          S 110
n' 75 0 132         e: 102                #
  
```

- ▶ zvuková databáze cz2 – 37 fonémů, 1442 difónů
nutné ručně “nařezat” všechny difóny

Fonetické abecedy IPA a SAMPA

IPA:

- ▶ *International Phonetic Alphabet*
- ▶ vznikla v roce 1886 v Paříži, od té doby několik revizí (poslední 1996, drobnosti pak 2005 a 2015)
- ▶ speciální znak pro vyjádření každého **fónu**
- ▶ mezinárodně **standardní zápis** – jsou k dispozici tabulky a fonty
- ▶ *Unicode* – speciální IPA znaky v rozsahu U+0250–02AD
zápis např. www.i2speak.com

SAMPA:

- ▶ *Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet*
- ▶ vznikla v projektu SAM (Speech Assessment Methods) v letech 1987–89
- ▶ **strojově čitelná** fonetická abeceda
- ▶ <http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/>

IPA – souhlásky

v americké angličtině – *pulmonické* i *nepulmonické*

	labio-		alveolára				palatála		velára		glotála			
	labiála		dentála		dentála		palatála		velára		glotála			
ploziva	p	b					t	d			k	g		
frikativa			f	v	θ	ð	s	z	ʃ	ʒ			h	
afrikáta									tʃ	dʒ				
nazála		m						n				ŋ		
aproximanta								l						
laterální								r						
retroflexní														
koartikulovaná		w								j				

IPA – souhlásky ve slovech

p plate, piece, spin, capital, stop, tramp

t trip, time, winter, retire, wait, front

k kite, climb, character, rocket, back, sink

b bill, brush, sober, ramble, sob, bulb

d dark, drive, redden, ponder, head, hard

g go, grease, rigor, anger, log, iceberg

m man, mile, remorse, ample, climb, harm

n nice, know, enough, cunning, sign, burn

ŋ finger, singer, drunk, rang, thing

θ thank, three, ether, panther, path, birth

ð then, these, feather, breathe

f fit, fly, effort, perform, enough, Ralph

v very, view, every, prevail, love, starve

s ceiling, slim, psychology, Pacific, pass

z zoo, zipper, hazard, prison, cares, breeze

ʃ shore, sugar, nation, rash, Porche

ʒ genre, visual, measure, decision, massage

h hat, who, ahead, perhaps

tʃ China, cheap, ritual, teaching, beach

dʒ jump, pidgeon, reject, individual, engine

l light, look, pillow, applaud, salt, ball, girl

r real, row, around, part, care, hear

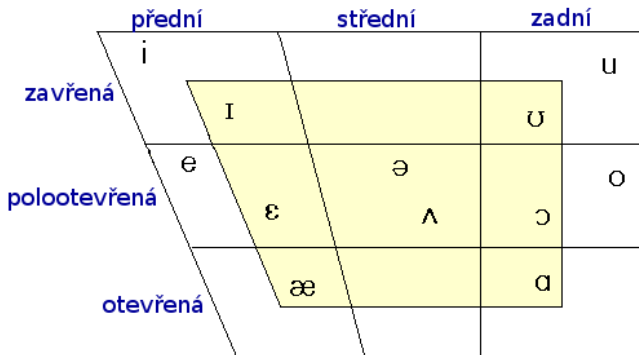
w wind, was, await, swim, queen

j yes, use, beyond, beauty, punitive

IPA – samohlásky

v americké angličtině

vokalický čtyřúhelník

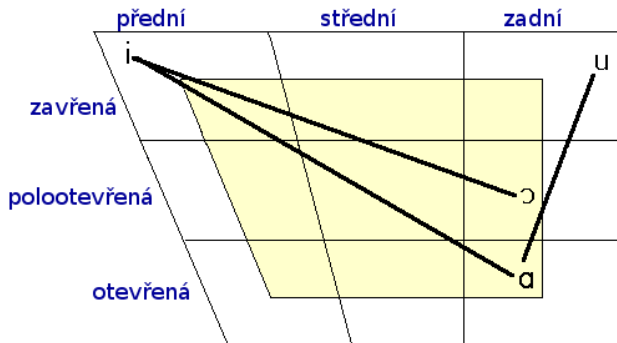

IPA – samohlásky ve slovech

i	<u>h</u> eed, <u>b</u> eat, <u>b</u> elieve, <u>p</u> eople, sc <u>a</u> ry	u	<u>f</u> ood, <u>p</u> ool, <u>th</u> rough, <u>w</u> ho, <u>s</u> ewer
ɪ	<u>h</u> id, <u>b</u> it, <u>i</u> njure, resist, <u>f</u> inish	ʊ	<u>h</u> ood, <u>b</u> ook, <u>p</u> ull, <u>p</u> ut, <u>w</u> ould
e	<u>h</u> ate, <u>b</u> ait, <u>g</u> reat, <u>t</u> hey, <u>s</u> ay, <u>n</u> eighbor	o	<u>h</u> ole, <u>b</u> oat, <u>s</u> ew, <u>k</u> now, <u>s</u> o
ɛ	<u>h</u> ead, <u>b</u> et, <u>f</u> riend, <u>s</u> ays, <u>g</u> uest	ɔ	<u>b</u> ought, <u>l</u> aw, <u>w</u> rong, <u>s</u> talk
æ	<u>h</u> ad, <u>b</u> at, <u>l</u> augh, <u>c</u> alf, <u>l</u> anguage	ɑ	<u>p</u> ot, " <u>l</u> a", <u>s</u> tocking, <u>f</u> ather, <u>r</u> ob
	ə	<u>a</u> bove, <u>a</u> round, <u>s</u> ofa, <u>p</u> olice	
	ʌ	<u>b</u> us, <u>r</u> ush, <u>u</u> nder, <u>o</u> ther	

IPA – dvojhlásky

v americké angličtině

- ai** find, high, aisle, quiet, ride
au house, crown, around, flower, how
oi boy, enjoy, Freud, avoid, join

Text-to-Speech systémy

- ▶ **syntéza řeči** – převod psaného textu na (digitální) zvuk
- ▶ TTS, *Text-to-Speech*
- ▶ dvě hlavní části
  1. **jazykový modul**, NLP modul
    - vstup = text
    - výstup = fonémy + prozodická informace
    - označována také jako TTP, *Text-to-Phoneme*
  2. **modul zpracování signálu**, DSP (Digital Signal Processing) modul
    - vstup = výstup z NLP modulu
    - výstup = zvukový soubor

Příklady TTS systémů se vztahem k češtině

- ▶ **Epos** – z 90. let, Karlova univerzita a ČAV, nejlepší český open source
- ▶ **MBROLA** – difónová syntéza MBR-PSOLA, řeší DSP část
Mikuláš Piňos, DP 2000 – česká DB pro MBROLA, text2phone
v Perlu
- ▶ **Demosthenes** – FI MU Brno, laboratoř LSD
slabiková syntéza, základní prozodie
- ▶ **ARTIC** (ARtificial Talker In Czech) – ZČU Plzeň, **DEMO**
obsahuje i “Talking head” vizuální část
- ▶ **CS-Voice 97** – komerční, Frog Systems, pro Windows
- ▶ **Espeak** – open source, formantová syntéza, včetně češtiny
- ▶ **Festival** – z Edinburghu, GPL, hodně jazyků, projekt Festival Czech